

Драч О.О.,
професор кафедри всесвітньої історії
Київського університету імені Бориса Грінченка

Міждисциплінарні історичні дослідження: психоісторія як напрям наукових студій

У центрі вивчення гуманітарних наук перебуває людина, яка є не дрібною частинкою всесвіту, а цілим малим всесвітом. Інтерес представляє не тільки конкретний індивід зі своїми думками, прагненнями і бажаннями, але і його оточення (суспільство, середовище, комунікації). Це передбачає не тільки широкий спектр дослідницької проблематики, а й чималу варіативність пізнавальних стратегій вивчення подій, фактів навколишньої дійсності. Як наголошують науковці, всі різновиди «нової історії» і постмодерністської історіографії, орієнтуються на міждисциплінарність, тобто встановлення взаємозв'язку різнорівневих чинників. Значний простір для виявлення співвідношення індивідуального і суспільного в житті індивіда, вирішальних чинників його соціальних дій науковцям пропонує психоісторія.

Психоісторія – напрям історичних досліджень, який оформився наприкінці 1950-х рр. у США і ґрунтується на використанні психоаналітичних концепцій тлумачення; пріоритетним завданням ученого визначає не так опис, як пояснення подій, що відбулися. Становлення засад психоісторії розпочинається з робіт австрійського психолога Зигмунда Фрейда (1856–1939) «Леонардо да Вінчі» (1910), «Томас Вудро Вільсон. 28 президент США: психологічне дослідження» (1932) у співавторстві з американським державним і політичним діячем Вільямом Буллітом (1891–1967), у яких для інтерпретації та розуміння особистості історичного діяча застосовано психоаналітичний метод. Основою історико-психологічної концепції З. Фрейда виступає аналогія між психічними й історичними

феноменами, що ґрунтується на співвідношенні історії соціальних спільнот (людства, соціальної групи / нації) з розвитком особистості. У своїх працях дослідник послідовно екстраполює психологічні спостереження і теоретичні положення на історичний матеріал, вибудовуючи психологічну концепцію, яка пояснює історичні явища, застосовуючи метод психоаналізу до історії. Методологічні основи психоаналітичного підходу до історичного процесу викладені в роботах З. Фрейда «Тотем і табу» (1912), «Психологія групи і аналіз Еґо» (1921), «Майбутнє однієї ілюзії» (1927), «Хвороба цивілізації» (1930), «Мойсей і монотеїзм» (1939). Реалізовані З. Фрейдом «патографічні дослідження» життя і особистості Леонардо да Вінчі, Вудро Вільсона, Ф. М. Достоевського сформували засади нового наукового напрямку *психобіографії*, що використовує можливості психоаналітичного методу для вивчення біографії та особистості конкретних індивідів, а також є спеціальним жанром життєпису, що приділяє особливу увагу психічним чинникам життя людей.

Під впливом «патографічних досліджень» психолог Ерік Еріксон (1902—1994) реалізував психобіографічні (психоісторичні) дослідження життя й особистості Мартіна Лютера, Махатми Ганді, Максима Горького, Франциска Ассизького. У 1950-х рр. опубліковано праці Е. Еріксона «Дитинство і суспільство» («*Childhood & Society*» 1950), «Молодий Лютер» («*Young Man Luther*» 1958), в яких, за словами Б. Мезліша, присутня психоісторія в її «сучасній формі». До речі, у праці Еріксона, присвяченій Мартіну Лютеру, дивовижно поєднуються засади психоаналізу, біографічного та історичного дослідження. Робота викликала чималий інтерес у психоаналітиків, психологів, істориків і дослідників соціальної проблематики. Наступною стала книга «Істина Ганді» («*Gandhi's Truth*», 1969) про Махатму Ганді, що відзначена Пулітцерівською премією, а також удостоєна Національної книжкової премії США. Роботи Е. Еріксона виділяються з жанру психоаналітичної біографії, оскільки поєднують вивчення індивідуальної особистості з історичним аналізом. Цими працями закладено основи

застосування психоісторичних методів для дослідження видатних особистостей, історії релігії й дитинства, а Е. Еріксона визнано основоположником психоісторії як самостійного напряму наукових досліджень, а також запропоновано вживання терміну «психоісторія».

У центрі уваги американського вченого взаємовідносини між внутрішнім світом особистості й оточуючою соціальною дійсністю. Е. Еріксон підкреслював, що соціальні цінності, притаманні суспільству в певну історичну епоху, формують найважливіші пласти Его, проте вихідним аспектом аналізу залишається особистість з її неврозами і психічними травмами. У власних психоісторичних дослідженнях Е. Еріксон спирався на аналіз таких чинників:

1. Конкретні історичні умови життя народу, характеристики соціального процесу, соціальні цінності, притаманні суспільству, як чинники формування особистості і генерації.

Е. Еріксон обґрунтував *концепцію психосоціальної ідентичності*, яка розглядає формування особистості як процес психосоціального розвитку людини і подолання восьми специфічних вікових психосоціальних стадій життя, що передбачає взаємодію із суспільством на кожній стадії індивідуального розвитку особистості. Науковець вивчав історичні ситуації, коли відносини особи з середовищем мали конфронтаційний характер, внаслідок чого особистість опиняється в стані кризи ідентичності. Е. Еріксон стверджує, що механізм психосоціальної ідентичності є головною ланкою, що пов'язує індивіда з суспільством. Якщо особистість стикається з соціальними перешкодами, які порушують цілісність Я-концепції, вона переживає гостру кризу самосвідомості.

Зусилля науковця в його психоісторичних студіях скеровані на те, щоб «встановити, як видатна особистість у процесі пошуків власного Я і формування характеру може створити характер історичного періоду». У праці «Істина Ганді» прикладом такої кризи науковець розглядає кризу ідентичності індійського народу в 20 — 40-ті роки ХХ ст., стрижнем якої

стала неможливість духовної інтеграції індійців до системи соціальних відносин, конструйованих і контрольованих англійськими колоніалістами в Індії. Епохи соціальних криз, за Еріксоном, характеризуються своєрідним «вакуумом ідентичності» всього народу. Прагнучи відновити порушену психосоціальну ідентичність, особистість стає основним агентом історичних змін суспільства.

2. Формування особистості історичного діяча. На думку Е. Еріксона, формувальним чинником персональної історії історичного діяча є гостре переживання «Едіпового конфлікту». У видатних особистостей перебіг синівських конфліктів позначено неодмінною інтенсивністю, оскільки вони вже в ранньому віці відчувають у собі самотність, що виходить за рамки звичайної конкуренції з особистими перевагами батька. У процесі пошуків свого Я видатна особистість створює нову ідеологію, допомагаючи іншим долати власну кризу ідентичності, зумовлену історичними умовами, і відновити втрачену гармонію стосунків із суспільством, повертаючи у такий спосіб соціальну гармонію.

3. Для оцінки впливу ідентичності історичного діяча на соціальну ідентичність мас вивчав соціальне підґрунтя, ідеологічну програму й основні події масового суспільного руху. Е. Еріксон відповідає на питання: «Як лідер сприймає себе, як ідея переживає людину, чи поділяє суспільство його ідеї і як почуття широкої ідентичності, забезпечене його присутністю, виходить за межі його особистості та історичного моменту».

«Криза ідентичності», за Е. Еріксоном, є одним з ключових понять для пояснення історії індивіда і людства. Концептуальний момент у житті особи може стати поворотним пунктом в історії країни, отже найважливішим локомотивом історії. Як вважає Е. Еріксон у монографії «Історія життя й історичний момент» (1975), психотерапевтична функція «видатних людей» щодо народу полягає в тому, що своє індивідуальне страждання вони репрезентують як загальне і обіцяють вирішити для всіх те, що не змогли вирішити для самих себе.

Поширенню психоісторичних студій сприяла доповідь президента Американської історичної асоціації У. Ленгера «Найближче завдання» (1957), що визначила нагальним завданням ученим оволодіння методами психоаналітичної інтерпретації історії.

З 1960-х рр. психоісторичні дослідження у США набувають неабиякої популярності. Е. Еріксон став професором Гарвардського університету (1960), де читав авторський курс «Цикл людського життя». У 1963 р. Б. Мезліш організував перший психоісторичний семінар «Історія і психоаналіз». Відбувається інституалізація психоісторії як окремого напрямку досліджень, з'являються спеціалізовані часописи: «Журнал психоісторії» (The Journal of Psychohistory), «Психоісторичний огляд» (Psychohistory Review), «Щоквартальний журнал з історії дитинства» (History of Childhood Quarterly). Найбільш авторитетним серед них є «Журнал психоісторії» (виходить у Нью-Йорку, редактор Л. деМос), який пропонує «психологічний погляд на світові, минулі й теперішні, події».

Утім найбільш плідними для психоісторії вважаються 1970-ті рр., коли вийшла друком найбільша кількість наукової продукції – монографій і статей – із психоісторичної проблематики, у тому числі колективна теоретична праця «Різноманітності психоісторії» (1976) за редакцією Г. Крзна і Л. Раппопорта.

Лідером і головним теоретиком психоісторії в 1970-і рр. став Ллойд деМос (варіанти написання прізвища Демос, Демоз, де Моз, де Мос) (р. н.1931). Він розглядає психологію історії як науку, предметом якої є аналіз мотивацій історичної поведінки. Крім того, значну увагу дослідник приділяє історико-психологічним аспектам розвитку системи освіти, оскільки від ступеня прогресивності та інноваційності розвитку навчально-виховного процесу залежить, зрештою, соціально-історичний прогрес. Згідно з психоісторичною моделлю та психогенетичною теорією історії іманентна ментальна діяльність через безсвідоме визначає соціальні процеси та культурну активність людської діяльності.

Методологічною основою психоісторії деМос визначає психоаналіз. Окреслюючи методи психоісториків, учений відзначає, по-перше, необхідність вивчення історичних джерел, по-друге, психоісторик має використати досвід своєї «клінічної практики». У висновках також доцільно зважати на «власний емоційний досвід». Л. деМос наголошує, що саме такий підхід уможливить «знаходження причин мотиваційних моделей у ранніх подіях життя особистості і їхнє реструктурування в групі дорослих».

Чимало робіт Л. деМоса присвячено методологічним аспектам психоісторії («Психоісторія і психотерапія», «Еволюція дитинства», «Формування американської особистості», «Нова наука»), що сприяло поширенню цього міждисциплінарного напрямку досліджень. Науковець розробляє традиційну для психоісторії тему історії дитинства. Так, у праці «Психоісторія» Л. деМос на величезному історичному матеріалі розглядає еволюцію дитинства, окреслює психологічні принципи взаємин дитини й дорослого, прослідковує розвиток різних стилів виховання дітей в історії Європи, починаючи із середньовіччя, окреслює основні типи реакцій батьківсько-дитячих відносин.

Окрім періодичних видань, які об'єднують психоісториків, на Заході створено спеціалізовані наукові організації. Найбільшою з них є Міжнародна психоісторична асоціація (1976). Її діяльність пов'язана з реалізацією дослідних проектів за трьома напрямками: 1) проекти, які стосуються психобіографії (прагнення «зрозуміти індивіда в історії й мотиви його дій»); 2) проекти, спрямовані на вивчення групової психоісторії, зокрема мотивів діяльності соціальних груп в історії; 3) проекти з історії дитинства (вивчення історії виховання дітей та розвитку сім'ї).

Предмет психоісторії

Видатний американський учений П. Льовенберг визначає психоісторію як «один з новітніх методів історичного дослідження, що комбінує історичний аналіз з моделями соціальних наук, гуманітарною чутливістю, психодинамічною теорією й клінічними методами, щоб виробити більш

повний і всебічний погляд на минуле». Однак П. Льовенбергу вдалося помітити подвійне значення терміна «психоісторія». Для нього «психоісторія» — це нова дисципліна, представники якої не є психоаналітики, що займаються історією, чи історики, які використовують психоаналіз, а саме психоісторіки».

На відміну від описової історії, психоісторія спрямована на вивчення мотивації певних подій та явищ. Від клінічного психоаналізу її відрізняють орієнтація на історичні джерела та розуміння мінливості культурно-історичних форм. Психоісторія має власний предмет дослідження, відмінний від предмета усіх інших гуманітарних дисциплін, що полягає у вивченні сфери несвідомого (особистого й колективного), яке виявляється в поведінці історичних особистостей і соціальних груп. Головним способом такого вивчення виступає психоаналіз, що доповнюється власне історичними методами. Як зазначає англійський історик А. Марвік: «Сьогодні жоден історик не може написати біографічне дослідження без впливу фрейдистської і постфрейдистської психології». Інший англієць, професор Оксфорду, президент Британської академії І. Берлін писав, що «... мета істориків полягає в тому, щоб написати певний портрет... який подібно до всіх портретів прагне вловити унікальний характер та особливі риси свого конкретного предмета». Таким чином, головна мета психоісторика, що працює в біографічному жанрі, — це створення особливого, психоісторичного портрета, досліджуваних ним особистостей.

Е. Еріксон визначає «психоісторію» як «вивчення індивідуального життя комбінованими методами психоаналізу та історії». «Осмислення історії через мотиви, а мотивів через історію — ось що таке «психоісторія», — з афористичною чіткістю заявляє знаний американський науковець Р. Бініон

Водночас новий напрям історіописання зумовлює гострі дискусії в колі науковців. Приводом для них стало питання щодо ролі класичного психоаналізу в психоісторії, а також пріоритетності різних напрямків неофрейдизму.

Класичний психоаналіз З. Фрейда спирався на структури людської свідомості й підсвідомості. Причому «Я» не мало першорядного значення, оскільки виражало тільки більш глибокі вияви, вкорінені у «Воно» і «Над-Я». Відповідно, психіка дорослої людини постійно залежить від його минулого, що зумовлює особливий інтерес у фрейдистів до людського дитинства. Саме в дитинстві, на їхній погляд, укорінено більшість неврозів і психічних проблем. Необхідним компонентом методики психоаналізу було також виявлення Едипового комплексу, що формується в дитини у віці 3—5 років. «Я» — власне особистість людини — служить лише вираженням більш глибоких психічних процесів.

Вплив фрейдизму на жанр історичної біографії нині визнає чимало істориків, проте проблема полягає в іншому: як коректно застосовувати методи Віденської школи для історичної науки в цілому і для вивчення особистості зокрема. Вважаємо, що методи психоаналізу для написання психоісторичного портрета є цілком прийнятними. Психоісторик, досліджуючи дитинство історичної особистості, не тільки стежить за розвитком дитини, її захопленнями й пристрастями. Дослідник також прагне отримати відповіді на більш глибокі питання:

- Які основні рушійні сили життя людини?
- Які пристрасті визначають її поведінку?
- Які внутрішні й зовнішні обставини зумовили розвиток саме цих пристрастей?

У цьому полягає відмінність історико-психологічної біографії від психоісторичної. Зазвичай історик просто копіює спогади свого героя, частково доповнюючи їх своїми міркуваннями. Психоісторик діє за такою методикою:

1) він відкидає раціоналізацію як позицію свідомості, що заважає зрозуміти особистість;

2) ґрунтовно вивчає оточення досліджуваної особистості, що передбачає серйозне з'ясування характерів її батьків;

3) підготовка портрета історичної особистості відбувається за схемою «дитинство—юність—зрілість», що уможливорює висновки дослідника щодо перенесеного героєм «багажу» з дитинства в юність і доросле життя, а також зародження історичних подій, учасником яких він був.

Проте окремі послідовники Фрейда, а саме К. Юнг і Е. Фромм, не погоджувалися з трактуванням особистості, яке відстоював засновник психоаналізу.

Найвідоміша праця засновника аналітичної психології Карла Густава Юнга «Психологічні типи» вийшла друком у 1921 р. у Цюріху. Юнг запропонував досить широку систему поглядів на природу людської психіки. Тезу Е. Фромма про те, що «науковець, який вивчає людину, більше за інших дослідників зазнає впливу соціального клімату» стали застосовувати в різних психоісторичних дослідженнях. Е. Фромм заміняє фрейдівський фізіологічний принцип пояснення людських пристрастей на еволюційний соціобіологічний принцип історизму і вживає термін «психоаналіз» не в сенсі класичної теорії З. Фрейда, а в сенсі подальшого розвитку фрейдизму.

Вивчаючи людські пристрасті, Е. Фромм робить висновок, що це аж ніяк не психологічні комплекси, які можна пояснити шляхом звернення до подій і вражень раннього дитинства. Е. Фромм розумів пристрасті й прагнення, вкорінені в характері людини, як біосоціальні, історичні категорії. До речі, вчений не ставив під сумнів методи класичного психоаналізу. Він лише доповнював сухі теоретичні схеми власними філософськими й соціальними конструкціями.

Для психоісторика, що перебуває під впливом ідей Е. Фромма, портрет історичної особистості буде дещо іншим. Визнаючи роль раннього дитинства й сексуального розвитку юнака, неофрейдист залучить розлогіший соціоісторичний матеріал. Психоісторична біографія передбачає репрезентацію життєвого шляху на масштабному історичному тлі. Особистість перебуває в тісному зв'язку з подіями, що відбуваються. Нічого не знаючи про дитинство досліджуваної особистості, ми можемо сформулювати

уявлення щодо його характеру, неусвідомлених пристрастей, які керують ним.

Уже згадуваний Е. Еріксон поєднав вивчення клінічних випадків поведінки в дитинстві і юності з дослідженням соціальних проблем часу. Для нього «сучасний психоаналіз вивчає «Его», під яким розуміють здатність людини поєднувати... особистий досвід і власну діяльність». Для узгодження історичної та психологічної методології, за Е. Еріксоном, потрібно, насамперед, мати на увазі, що різні психології та психологи підвладні історичним законам, а історики та історичні документи — законам психології.

Останнім часом у середовищі психоісториків (Л. деМос, Дж. К. Даффі, Г. Лоутон, Дж. Е. Спейер) набула поширення думка щодо розгляду єдиного тематичного простору психоісторії крізь призму трьох сфер дослідження (про що було заявлено в програмі Міжнародної психоісторичної асоціації): психобіографії, психоісторії груп, історії дитинства. Варто наголосити, що психоісторики під час підготовки власних робіт прагнуть залучити за можливості ширше коло матеріалів, отже, досить часто вищезазначені сфери дослідження розглядають взаємопов'язано.

Психобіографія

Об'єктом психобіографічного дослідження є історичний діяч, його біографія, предметом психобіографії є психологічний зміст життєвого шляху історичного діяча. Вихідною передумовою психобіографічних досліджень є визнання історичної значущості окремої особистості, розуміння дій якої розглядається як один із способів пояснення історичних подій. Часовими рамками таких досліджень виступають вже не історичні епохи, кордони яких визначаються соціальними, культурними, економічними зрушеннями, але життя людини, межі якого визначають подіями і датами конкретної особистості.

Відмінність психобіографічних дослідження від традиційного життєпису (біографії) видатних людей полягає в принципах і методах дослідження: якщо метою історичної біографії є максимально достовірний опис історії життя і діяльності видатної особистості, то психобіографія має розробити

психологічний опис життєвого шляху, пояснити чинники і мотивації дій персоналії, використовуючи інструментарій психологічної науки. Нині психобіографія є основним способом вивчення впливу психологічних особливостей особистості суспільного діяча на хід історичного процесу. Психобіографія реалізує ідею співвіднесення історії людини та історії суспільства і є адекватним методом психологічної інтерпретації історії.

Як показав аналіз літератури, психобіографія є найбільш поширеною практикою застосування психоаналітичної процедури в психоісторичних дослідженнях (Б. Мезліш, П. Льовенберг, Р. Бініон). Для встановлення причинного зв'язку між дитячим досвідом суб'єкта і його поведінкою в зрілому віці, для з'ясування інформації щодо наявних психотравм раннього дитинства психоісторики вивчають інформацію, що міститься в листах, щоденниках, біографіях і автобіографіях, приватних документах і медичних картах особи. Пріоритетними джерелами психоісторичної біографії, окрім щоденників та листування, стають записи снів, містичні візії, неадекватні вчинки, на позір немотивовані самогубства тощо. Зрозуміло, що при аналізі відповідних свідчень береться до уваги не тільки тип культури, до якої належав досліджуваний персонаж, але й його вік, життєві обставини, літературна конвенція, наявна на час фіксації свідчення, тощо.

Існують деякі труднощі у використанні психоаналізу в психобіографічному дослідженні, які зводяться до наступного:

а) біографічні джерела забезпечують адекватну інформацію про характеристики дорослого, але не про дитинство; справа не тільки у відсутності фактичних доказів в історичних джерелах, але в труднощі встановлення емоційної значущості цих документів для особистості;

б) використання психоаналітичної техніки найчастіше зводиться до редукації клінічних методів дослідження на психобіографію;

в) надмірна апеляція до пошуку винятково неусвідомлюваних мотивів поведінки суб'єкта не сприяє комплексному опису досліджуваної особистості.

Удосконалення методики психобіографічних досліджень відбувається

шляхом доповнення класичного психоаналізу, де пріоритетом є приховані неусвідомлювані мотиви поведінки, неофрейдизмом, що визнає вплив історичних умов на формування особистості і поведінку суб'єкта історії (роботи Е. Еріксона). До речі, саме кризові історичні епохи, коли звужується звичний горизонт буття і панують настрої розчарування, страху, пригніченості і невпевненості соціуму (періоди вакууму ідентичності), викликають особливий інтерес у психоісториків. Зокрема, завдання психобіографів полягає у співвіднесенні психосоціальних потреб особистості з потребами її історичного часу. У підсумку, написання психоісторичного портрета видатної особистості полягає в розкритті соціально-психологічних потреб епохи, які, згодом, сформуєть нову ідеологічну парадигму. Завдання дослідника — за допомогою психоісторичного портрету творчої особистості проаналізувати умонастрої перехідних історичних епох.

Характерна для американської історіографії прагматично-презентистська орієнтація зумовила прикладний характер психоісторичних студій, що виявилось в поширенні практики психоаналітичних досліджень діючих історичних осіб, а також спробах прогнозування їхніх подальших вчинків.

Психоісторія груп

Психоаналітичні дослідження соціальних груп передбачають більш широке розуміння предмета «психоісторії». Студіювання психоісторії соціальної групи включає звернення до соціальної дійсності як чинника, що опосередковує індивідуальні та групові психічні травми, що в ряді випадків є джерелом останніх. У рамках цього напрямку психоісторичних досліджень вивчають мотивацію групової поведінки (Ф. Вейнстейн, Дж.Плетт, Р. Берінгер, П. Льовенберг, К. Кеністон), масових соціальних рухів (Л. Хотт, Ю. Метвін, А. Улам). Досить продуктивним у соціальній психоісторії стало використання психоаналізу для пояснення й опису соціальних революцій (Г. Бічевський, Ф. Вейнстейн, Р. Ліфтон, Ф. Маунт, Б. Мезліш, Ю. Метвін, Дж. М. Плетт, Дж. Талмон, Р.Харлоу). психоісторики звертаються до проблеми історії революцій.

Психоаналітичний метод як засадничий щодо вивчення соціальних радикальних рухів зводиться до таких принципів.

1. Ірраціональні потяги, неусвідомлювані психічні стани, несвідомі ворожі інстинкти розглядають як основу революційної поведінки особистості та соціальної групи. Агресивні реакції індивідуального і колективного характеру є наслідком масового неврозу, викликаного соціальним тиском на людину. Сучасне насильство — це, в більшості випадків, своєрідна форма невротичного протесту особистості проти різного роду тиску на неї стресових факторів і умов соціального життя, до яких індивіду складно адаптуватися. Для пояснення революційних дій народних мас психоісторики використовують теорію агресії і фрустрації Д. Долларда, В. Міллера.

2. Рух соціального протесту (радикальні дії особистості і соціальної групи в політиці, культурі, побуті) розглядають як війну поколінь, як протест генерації дітей проти батьків, зумовлений гостротою переживання нащадками «Едіпового конфлікту». Інтерес психоісториків до проблеми взаємин поколінь актуалізували масові студентські і молодіжні заворушення в травні 1968 р. у Парижі і Нью-Йорку.

Знаний американський психоісторик Л. Фойер у праці «Конфлікт поколінь: Характер і значення студентських рухів» (1975) робить спробу заглибитися в ретроспективу проблеми, вважаючи передумовою народницького руху в Російській імперії в 70-ті роки XIX ст. втрату старшим поколінням авторитету у майбутніх революціонерів, рух яких став неусвідомлюваним протестом проти традицій і цінностей суспільства, створеного поколінням батьків.

На думку Л. Фойера, ідеологічна своєрідність народництва (гасло «ходіння в народ», звернення до західних ідей соціального устрою), було своєрідним способом вивільнення від отриманих в дитинстві психотравм (наприклад, заборона дворянським дітям гратися з селянськими дітьми активізувала неусвідомлювану потреба інтелігенції в ідентифікації з селянами), а також виявом заперечення соціальної і політичної ідеології

покоління батьків.

3. Причина популярності революційного лідера, масового схилення, підпорядкування і обожнювання політика (ефект «харизми») пояснюють специфічністю власного психологічного досвіду революційного лідера (підвищена агресивність, деструктивність, фіксація на юнацькій стадії розвитку, гострота переживання «едипової ситуації», перенесення лібідоносних ефектів у сферу соціальних відносин, на революційну ідеологію) активізує агресивні невротичні тенденції мас.

У фундаментальному дослідженні, присвяченому психоісторичному аналізу Великої Французької революції Ф. Венстейна і Дж. Плетта «Бажання бути вільним: Суспільство, психіка і зміна цінностей» (1973), причиною низхідного розвитку революції з 1794 р. вважають психологічні особливості революційного вождя М. Робесп'єра, який не зміг реалізувати демократичні цінності («свобода, рівність і братерство»). Автори розглядають революцію як реалізацію цінностей автономії, оформлених французькими просвітителями. Амбівалентність, як одна з особистісних динамічних характеристик М. Робесп'єра, через яку політичний лідер виявився не здатним втілити початкову аксіологію, на думку багатьох психоісториків (Ю. Метвін, Б. Мезліш, Дж. Талмон,) стало причиною його кінця і спаду революції.

4. Спрямованість революційних змін, зміст революційної ідеології інтерпретують з точки зору активності «несвідомого» (неусвідомлюваних бажань, фантазій тощо), що виражається в системі деструктивних революційних дій, революційній символіці, мові, обрядах і революційних ритуалах. Усі революційні зміни мають загальне підґрунтя — вони виникають в формі особистих фантазій / бажань. Прогресія завжди однакова: бажання, які до цього придушувалися, стають усвідомленими, систематично кодифікуються і ведуть до соціальних акцій, які скеровують на фундаментальні зміну цінностей, службовців для організації поведінки всередині соціальної системи.

Німеччина 20-х — 40-х рр. ХХ ст. стала одним з популярних періодів серед американських психоісториків (В. Лангер, Г. Бічевський, П. Льовенберг, Р. Бініон, П. Вейт, Г. Гілберт). Вивчали питання психологічних передумов становлення нацистського режиму в Німеччині, зокрема причини популярності А. Гітлера, психологічні характеристики населення Німеччини, спілкування «вождя» з масами (стаття Е. Еріксона «Образ Гітлера і німецький народ», 1942 р.). У роки Другої світової війни група американських психологів під керівництвом В. Лангера на замовлення Управління стратегічних служб США здійснило психоаналітичне дослідження особистості Гітлера.

Історії дитинства

Третім напрямом психоісторичних досліджень є історія дитинства, об'єктом якого є історичні форми сімейних відносин, предметом — вплив типу сімейних відносин на становлення особистості в різні історичні періоди, вивчення механізмів історичної соціалізації індивіда, а також соціальних, психологічних та історичних наслідків цього. Вагомим здобутком проекту стала періодизація шести різних стилів виховання дітей, так звана *психогенна теорія еволюції дитинства*, сформульована в модній графічній манері американським ученим Л. деМосом. Психоісторик висловив цікаве припущення, що головна причина всіх історичних змін – психогенез і зміна способів виховання дітей. Учений вважає основою історичних змін суспільства еволюцію взаємин між матір'ю і дітьми, зміна системи виховання дитини на ранніх стадіях соціалізації. На думку Л. деМоса певному типу сімейних відносин («модус відносин») відповідає означений тип особистості («психовид») і виразні соціальні зміни, як результат діяльності особистості такого типу. В еволюції стилів дитячого виховання на Заході Л. деМосом виокремлено шість моделей, що змінювали одна одну:

- 1) до IV ст. н. е. *інфантиційна / дітовбивча* (заснована на застосуванні переважно насильницьких методів, за яких виживав найсильніший);
- 2) IV — XIII ст. *відсторонена* (батьки усунуті від виховання);

3) XIV — XVIII ст. *амбівалентна / двоїста* (дитину розглядають як еротичний об'єкт, що передує емпатії);

4) XVIII ст. *примусова* (більш уважне ставленням до потреб дітей за домінування кийової дисципліни);

5) середина XX ст. *соціалізуюча* (спрямована на інтеграцію дітей в суспільство);

6) з середини XX ст. *сприятлива* (визнає права і свободу дитини).

Кожній з вищезазначених моделей притаманні особлива система виховання, поширений тип особистості і групові фантазії. Замість соціальних груп і класів як головних учасників історичного процесу в дослідженні деМоса діють психокласи, під яким він розуміє групи індивідів з подібним вихованням у дитинстві. Різні психокласи застосовують різні способи групового захисту і можуть перебувати в стані глибокого конфлікту один з одним. Ключем до розуміння історичного процесу, соціальних культурних, економічних змін у суспільстві представники напряму історії дитинства (Д. Хант, Л. деМос) розглядають психологічну структуру сімейних відносин.

Щодо практичного значення психоісторії, то, на думку окремих науковців (Ф. Ліфтона, К. Кеністона), психоісторичні дослідження мають схожу з клінічним психоаналізом мету — психотерапевтичний ефект. Тенденція розглядати результати психоісторичних досліджень, як «ключ» для подолання індивідуальних і колективних неврозів, характерна для когорти психоісториків, які називають себе «соціопсихотерапевтами». Один з найбільш авторитетних серед них Е. Еріксон вбачає в психоісторичному підході можливість для соціальної терапії, оцінює історичну реальність, як спробу створити майбутній порядок з минулого безладу.

Численні біографії політичних діячів, учених і діячів мистецтва, у яких застосовано психоаналіз, масово поширилися в першій третині XX ст. в США і Європі. У радянській школі психоаналізу аналогічні дослідження особистості і творчості О. С. Пушкіна та М. В. Гоголя реалізовано професором І. Д. Єрмаковим, які видано на початку 1920-х років. Утім низка

робіт науковця не були опубліковані за його життя, зокрема: «Ф. М. Достоевський. Він і його твори», книги «Психоаналіз і художня творчість», «Психоаналіз і педагогіка», «Психоаналіз дитячої душі». Домінування тоталітарного режиму у СРСР не сприяло розвитку психоісторичних студій, інтерес до яких поступово відроджується на теренах пострадянського простору з початку 1990-х рр. Ознайомленню радянських науковців зі здобутками американської школи психоісторії посприяла праця томських істориків на чолі з Б. Г. Могильницьким, які, застосувавши критичний аналіз ідей і концепцій напрацьовань психоісторичних студій США, констатували неспроможність оновлення історії за рахунок психоаналізу

В українській історіографії 2000-х рр. помітно зростає частка модерністських дослідницьких стратегій, у якій помітно зацікавлення психоісторією. Евристичний потенціал психоісторичних студій фрагментарно використовують представники молодшої генерації істориків, переважно на ниві культурної, інтелектуальної, соціальної історії. Перші кроки на шляху застосування психобіографічного підходу до вивчення особистості пов'язані насамперед із ім'ям дніпропетровського ученого-грушевськознавця В. В. Ващенка. Автор у своїх монографіях спробував проаналізувати особистість М. С. Грушевського крізь призму нібито виявленої у нього «неврастенії». Роботи викликали в українському історичному співтоваристві певний резонанс та були удостоєні неоднозначних оцінок: від в цілому позитивних до різко негативних. Головним критичним зауваженням було визнання того факту, що В. В. Ващенко, не будучи кваліфікованим спеціалістом у галузі людської психології та не володіючи фахово методиками психоаналізу, неминуче припустився у своїх дослідженнях неточностей та довільних інтерпретацій. Однак, серед українських істориків саме В. В. Ващенко першим спробував реалізувати стандарти психобіографічного дослідження, закріплені у західній дослідницькій практиці, чим заклав міцний фундамент подальших розвідок в окресленій сфері.

Студії харківської дослідниці О. І. Вовк присвячені проблемі вивчення художньої спадщини І. Ю. Репіна крізь призму духовно-релігійної складової його життя із застосуванням психобіографічного підходу. Авторкою досліджено ставлення живописця до православ'я та сакрального мистецтва, задля чого проаналізовано епістолярну і живописну спадщину художника із застосуванням психологічного інструментарію. Можливо не все вдалося з концептуального задуму дослідниці — з'ясування психологічного складу і внутрішнього світу І. Ю. Репіна, проте праця О. І. Вовк доводить важливість психоісторичних студій для комплексного осягнення непересічної особистості митця.

Дніпропетровська дослідниця Г. В. Чечельницька, накладаючи психоісторичну періодизацію на загально хронологічну, спираючись на загальнометодологічні аспекти психоісторії, сформульовані Л. деМосом, робить спробу визначити окремі аспекти психоісторичного дискурсу історії часів Київської Русі та українського сьогодення.

Сучасна інтелектуальна епоха вирізняється тотальною міждисциплінарністю, тому евристичний потенціал психоісторичних студій дієво розробляють українські філологи. Відзначимо монографію Н. В. Зборовської «Код української літератури: Проект психоісторії новітньої української літератури» (2006), у якій авторка запропонувала проект психоісторії української літератури. У праці вперше поєднано символічну теорію класичного психоаналізу, що приховує у собі код національної державності, з практикою новітньої української літератури, яка у своїх пророчих текстах моделює код української державності. Основою дослідження є розрізнення двох культурних кодів — традиційного літературного (логоцентричного) і деконструктивно-постпсихоаналітичного, які Н. В. Зборовська визначає як імперський і національний суб'єкти в психоісторії літератури, що проявляється на психологічному, мовному, світоглядному і релігійному рівнях.

Окремі українські науковці стверджують, що психоісторія має фізичну і

астрофізичної основу. На думку донецького дослідника В. А. Моргуна, вся психоісторія людства — це низка пульсацій у ритмах Космосу, підйом і згасання сенсорно-колективістського «Світу» в раціонально-індивідуалістичній «Темряві», відродження і розквіт цивілізацій у «тихі часи» і вмирання в умовах «квантової нестабільності». Дослідник вбачає закономірний характер таких пульсацій і об'єднує їх в єдину періодичну систему циклів Космосу, природи, суспільства, людини. Завершення макроциклів, пов'язаних з парамагнітним резонансами різного ступеня руйнування, супроводжується стихійними лихами і соціальними кризами.

Наголошуючи на пріоритетній антропоцентричності психоісторії і здатності до нових параметрів в оцінці ролі особистості в історії, Г. В. Чечельницька оглядає практики застосування цього наукового напрямку на пострадянських теренах.

В останні роки спостерігається процес використання психоісторії як методу в дисертаційних дослідженнях учених Російської Федерації для вивчення видатних особистостей. Приміром, дисертація В. В. Ахтямова присвячена реконструкції психоісторичних портретів видатних реформаторів Російської імперії модерної доби С. Ю. Вітте і П. А. Столипіна з урахуванням типових та індивідуальних характеристик особистості кожного, які формуються в процесі виховання, освіти та службової діяльності. Висновки з дослідження В. В. Ахтямова репрезентують можливості психоісторії розкривати глибинні зрізи соціальних явищ, а вживання науковцем категорій «роздратування Миколи II на П. А. Столипіна», «прагнення йти наперекір більшості», «психологічна протилежність інтровертивного Столипіна і кон'юнктурна екстравертність Вітте» для пояснення соціокультурних параметрів епохи виявляють нове розуміння ролі особистості в історії.

Методологічне аспекти психоісторичної проблематики зроблено в дисертаційному дослідженні В. В. Шувалова «Соціально-психологічний аспект вивчення історії в російській історіографії останньої третини XIX — першої половини XX ст.» .

Важливою складовою частиною сучасного російського наукового контексту виявляються твори В. М. Топорова щодо ролі психофізіологічних комплексів у творчому процесі, його ідеї про так званий «резонантний» простір культури і, зокрема праця «Дивний Тургенєв». В останній роботі, написаній з урахуванням досягнень К. Юнга і П. Тілліха, продемонстровано сучасний рівень комплексних досліджень психіки письменника (включаючи фобії і реальні хвороби) та його художнього світу.

Таким чином, психоісторія — дослідницький напрям, в якому поєднуються психологічні та історичні методи щодо пояснення особистого й суспільного життя індивідів і груп. Наукові пошуки в цій сфері сприяють міждисциплінарному синтезу, взаємопроникненню й взаємозбагаченню дослідницьких стратегій та інструментарію історії, психіатрії, психоаналізу й психології. Нині беззаперечною є доцільність використання для реконструкції психоісторичного портрету історичної особистості підходів і методик, напрацьованих психоісторією у ХХ ст. Поряд з класичним жанром «психоісторії» — історичною біографією («історія життя») все більше поширюються дослідження різних соціальних спільнот («історія родини» та «історія груп»).

Водночас, на думку відомого історика Н. М. Яковенко, опонентів у психобіографії більше, ніж прихильників. Вістря критики спрямовано на те, що історик не є психологом-аналітиком і має справу не з живими людьми, а з текстами. Застосовуючи психоаналіз, він стикається з тим, що для нього лишається недоступним героєве дитинство (коли, за Фрейдом, власне й формується особистість), а також у джерелах бракує достатньої інформації про афекти та інші симптоми психічного життя його героя. Слід узяти до уваги й те, що, фахово не володіючи методиками психоаналізу, історик неминуче припускається неточностей і довільних інтерпретацій. З огляду на це, як слушно зауважує О. І. Вовк, синтетичні роботи, які поєднують психологічні та біографічні підходи, не є типовим та звичним явищем у вітчизняній історіографії.

